

AĞIZ ARAŞTIRMASI İNCELEMELERİNDE YAYGINLAŞMIŞ YANLIŞLIKLAR (2) :
“değişmenin yönü” bakımından yapılan yanlışlıklar
On the wide spread mistakes in publication of dialect researches (2)

Gürer GÜLSEVİN*

Özet

Ağız araştırması yayımlarında bazı yaygınlaşmış yanlışlıklar görülmektedir. Biz, bu yanlışlıklara bir dizi makale şeklinde değinmek istiyoruz. Buradaki makalede bunlardan biri üzerinde durulmuştur. Üzerinde durduğumuz yanlışlık, bazı ses değişmesi örneklerinin değişim istikametinin ters yönde gösterilmiş olanlarıdır. Örneğini bazı ağız araştırması yayımlarında fonetik değişiklik şu şekilde verilmiştir: **g- > k- (giy- > key-); d- > t- (dök- > tök-)**. Oysa bunun doğru şekli şudur: **k- = k- (key- = key-); t- = t- (tök- = tök-)**

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, ses değişimleri

Abstract

There are some wide spread mistakes in publication of dialect researches. I would like to discuss these mistakes in series of articles. This article deals with one of these mistakes. The mistake that is discussed in this article is some of the phonetic changes have been shown in a wrong direction in some publication made on the study of dialects. For example; in some dialect studies the phonetic changes have been shown as below: **g->k (gey->key-); t->d- (tök->dök-)**. The changes shown above must be shown as below: **k=k- (key=key-); t->t- (tök=tök)**

Key Words: Turkish dialects, phonetic changes

Ağız araştırmaları yayımlarının ses bilgisi bölümleri, genellikle “Ünlüler” ve “Ünsüzler” olmak üzere iki başlık altında sunulur. Bu bölümlerde önce seslerin özellikleri verilir, daha sonra ise, sesler (ünlü ya da ünsüz) değişimleri başlıklar halinde belirtilip örneklendirilir. Değişimler de ya “<” ya da “>” işareti ile yönlendirilir. Bu işaretin bir tarafında “*eski / kaynak şekil*”, diğer tarafında ise “*yeni /değişmiş /gelişmiş şekil*” yer alır. Örnek olarak: **adak > ayak**. Eğer değişme yönünü gösteren işaret ters yönde kullanılacaksa, bu ses olayı şu şekilde verilir: **ayak < adak**. Her iki tercihte de, eski şeklin “**adak**”, değişmiş olan/yeni şeklin ise “**ayak**” olduğu anlatılır. İlgili işaretin bu şekilde kullanılması bütün dil/dilbilim çalışmalarında esastır.

Amacı ağız araştırmacılarının ilgili çalışmalarını eleştirmek değil, daha ziyade her çalışmaya yansıyan, yaygınlaşmış ortak yanlışlıklar üzerinde durmak olduğunu belirttiğimiz dizi makalelerin ikincisinde ¹ ‘*ses olayları incelenirken değişmelerin yönünün ters verildiği durumlar*’ üzerinde duracağız.

Türk dili araştırmalarına önemli katkı sağlayan ağız araştırması yayımlarımızda, incelenen ağzın “*ölçünlü dil*” ile mi, yoksa “*eski şekiller*” ile mi kıyaslanacağı konusu hep tartışılması gerekli bir konu olarak kalmıştır. Ağızları, yazı dilinin başkalaşmış şekli gibi addedenler, yazı dilini temel alıp eşzamanlı bir karşılaştırmaya gidebilirler. Ancak, ağızların yazı dilinin başkalaşmış şekli olmadığını, yazı dili olan ağız ile paralel şekilde eski bir ana gruptan geldiğini bilenler, genellikle kelimelerin eski şekilleriyle karşılaştırma yaparlar. Türkiye’de de yaygın olan tarz, ikinci anlayış gereği eski şekiller ile

* Prof.Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Bu dizinin ilk makalesi, G. Gülsevin, “Ağız Araştırması Yayımlarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (1): bu+ra mı / bu ara mı?”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir 2005’te yayımlanmıştır.

karşılaştırmaktır. Yani: **-t- > -d-** : *otun > odun*, örneğinde olduğu gibi. Sadettin Özçelik de, “aykırılışma” teriminin tanımı ve örnekleri üzerinde durduğu makalesinde, ek veya kelimedeki meydana gelen değişiklikleri incelenirken, ses olayının eski şekillere göre tespit edilmesi gerektiğine değinmiş ve eski şeklin korunduğu örnekleri aykırılışma olarak vermenin yanlış olduğunu hatırlatmıştır.²

Mevcut yayımlarda eski şekil ile yeni şekiller çoğunlukla doğru belirlenip yazılmış olsa da, özellikle bazı ses olaylarında bunun karıştırıldığı durumlar da vardır. *Örnek*: Bilindiği gibi, Eski Türkçedeki kelime başı ötümsüz “**t-**” ve “**k-**” sesleri, Oğuz diyalektlerinde ötümlüleşme eğilimi göstermiştir. Ünlüleri ince sıradan olan kelimelerde “**k- > g-**” değişikliği olması çok yaygındır (*kel-> gel-, köz > göz*, gibi.). Ancak, Eski Türkçe bütün “**k-**” leri yazı dilimizde “**g-**” ile bulamıyoruz. Birkaç kelime hâlâ eski şeklini korumaktadır (*kişi, kendi, keçi, köprü*, vs.). Ağızlarda ise durum daha karışıktır. Bazı durumlarda yazı dilimizde “**k-**” ile korunmuş olan şekilleri ağızlarda “**g-**”li buluyoruz (*gişi, gendi*, vs.). Bazen de, yazı dilinde “**g-**” olmuş örneklerin ağızlarda “**k-**”li şekilde korunduğuna tanık oluyoruz (*key-, köl*, vs.).

Durum, kelime başı “**t-**”li kelimeler için de aynıdır. Oğuzcadaki ötümlüleşme eğilimi (*tag > dağ, teñiz > deniz/deñiz*, vs.) yazı dilinde bazı durumlarda körelmişse de, ağızlarda daha ileri boyutlarda olduğu gözleniyor (*tuz > duz, tepe > depe*). Bu durumda, ağızlarda ötümlüleşme eğilimi yazı diline göre daha kuvvetli olmuş oluyor. Elbette bunun tersine de, yani yazı dilinde ötümlüleşip ağızlarda ötümsüz şeklini koruyan örneklere de rastlanmaktadır (*tüş- > düş-, tök- > dök-*, vs.). İşte bu korunmuşluk, yapılan ağız araştırması yayımlarımızın bazılarında ayırt edilememiş durumdadır. İncelenen ağızdaki şekil eski ünsüzün korunmuş hali olmasına rağmen, araştırmacı tarafından (yazı dilindeki şekle bakılarak) “ötümsüzleşme /tonsuzlaşma/ sedasızlaşma” başlığı altında incelendiği görülmektedir. Bu tür yanlışlıklar sadece “ötümlülük-ötümsüzlük” konusu ile sınırlı değildir. Ünlülerle ilgili bölümlerde de, kelimenin orijinal (eski) şekli araştırmacı tarafından bilinmediğinden ya da gözardı edildiğinden değişmelerin yönü ters gösterilmiş, “olmayan değişmeler”den bahsedilmiştir (Yanlış olanı: “**ü > ö**” *yürü- > yörü-*; doğru olanı “**ö > ü**” *yörü- > yürü-*, hatta *yorI- > yörü- > yürü-*, gibi).

Aşağıda, ağız araştırması yayımlarımızda, yönü yaygınlaşmış olarak yanlış verilen bazı ses değişmesi başlıklarını ve örneklerini göstereceğiz.

1. **d- > t-** YANLIŞLIKLARI :

Bilindiği gibi, Eski Türkçede kelime başında “**t-**” sesi vardır. Oğuz diyalektlerinde derece derece bu ses ötümlüleşerek “**d-**”ye dönmüştür. Ancak, diğer yandan farklı farklı ağızlarda, farklı farklı kelimeler “**t-**”li şekillerini de korumuşlardır. Kendisi de bir ağız olan “yazı dilimiz”de de durum aynıdır. “*deniz*”, “*dağ*”, “*demir*” kelimelerinde ötümlü şekiller, “*tepe*”, “*tuz*”, “*tüken-*” kelimelerinde ötümsüz şekiller standartlaşmıştır.

İncelediğimiz bazı ağız araştırması yayımlarında, eski şekli ile korunmuş olan “**t-**”li (*tüşdiler, tökersin* ...) kelimeler, muhtemelen yazı dili esas alınarak, “**d- > t-** ötümsüzleşmesi / tonsuzlaşması / sedasızlaşması” başlıkları altında verilmiştir:

d- > t- : *türtmekledi* (MUĞLA: 34)

d- > t- *değişmesi pek nadirdir: tiken (diken)* (ORDU: 83)

t < d *değişmesi : Kelime başında, ortasında ve sonunda olmak üzere çok az örnekleri görülen bir ünsüz değişmesidir: ... tikennik < dikenlik, teşti mi < deşti mi* (EDİRNE: 43)

² S. Özçelik, “Aykırılışma Terimi, Tanımı ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine”, *İlmi Araştırmalar* Güz 2002, Sayı 14, İstanbul 2002, s.143

d > t değişmesi : *Urfa ağızındaki en yaygın sedasızlaşma örneğidir. Başta, ortada ve sonda alınma kelimelerde ve Türkçe kelimelerde görülür: **tökilmesin, tikmişem** (URFA: 46)*

Bazı yayımlarda ise, konu “**d- > t- değişmesi**” başlığı altında verilmekte, “**ancak**” açıklamada “*bunun bir değişme değil, aslı şekli koruma olduğu*” kaydedilmektedir:

d > t : *Diyarbakır ağızında bir kelimedede görülen bu değişme kelime başında bugün yazı dilimizde **d** olmasına karşılık aslı şeklinde görülür: **tökerdih** (DİYARBAKIR: 13)*

d > t : *... Bu değişmelerden bir kısmı eski ve aslı şekillerin devamıdır. ... Aşağıdaki örnekler Türkiye Türkçesine göre **d > t** değişmesi gibi görünse bile eski şekillerin yöre ağızında devam eden şekilleridir, değişme değildir: **teyin** ‘değın’, **tiktiler, tohutmuşlar, töker** (ÇÜNGÜŞ-ÇERMİK: 64)*

d- > t- : *Eski Türkçe kelime başında görülen “t” ünsüzünün bölgemiz ağızlarında korunduğu görülmektedir. Alınma kelimelere de yansıyan tonsuzlaşma örnekleri vardır: ... tohu- (ERZİNCAN: 89)*

Yukarıdaki örneklerde verilen bilgi ile başlık birbiriyle çelişmektedir. Şu halde yapılacak iş verilen bilgiye uygun başlık vermektir. Örneğin “**tök-**” kelimesinin başındaki “**t-**”nin incelenen ağızda korunmuş olduğu biliniyorsa, “**d- > t-**” tarzında bir başlığın altında gösterilmemesi gerekir. Bu tür örnekler; “**t- = t-**” ya da “*Eski t-’lerin Korunması*” şeklinde bir başlık altında verilmelidir. Elbette bu olayı, doğru olarak “*eski t-’lerin korunması*” tarzında işleyen eserler de vardır:

Sedasızlık³

d – t : *t > d değişmesi bahsinde, bu seslerin kelime başındaki durumları bakımından bölgemizin Azeri sahasına girdiğini ve oradan Eski Anadolu Türkçesine uzandığını söylemiştik. Bu husus; yazı dilimizde **d** ile başlayan kelimelere karşılık Kars ağızlarında **t** ile başlayan kelimeler için de varittir. Hatta bu durum, Anadolu ağızlarını bir yandan Eski Türkçeye, bir yandan doğu Türk şivelerine bağlar: **tüşir, tihdi, töhdü, tişi...**(KARS: 110)*

2. g- > k- YANLIŞLIKLARI :

Tıpkı “**t-/d-**” konusunda olduğu gibi, Eski Türkçedeki kelime başı “**k-**”li şekillerin ağızlardaki karşılıkları da bazen yanlış şekilde incelenebilmektedir. Ötümlüleşmenin yaygın olduğu yazı dilimizle karıştırılınca, ağızlarda “**k-**” ile görülen şekiller “*ötümsüzleşme / tonsuzlaşma / sedasızlaşma*” başlıkları altında verilmiştir. Birkaç örnek:

Sedasızlaşma: *Sedalı ünsüzler kendi karşılıkları durumundaki sedasız ünsüzlere dönüşmektedir. Sedalılaşıma gibi bölgemizdeki örnekleri boldur. Bölgemiz ağızlarında şu biçimlerde ortaya çıkmaktadır:*

k < g değişmesi: **kölge < gölge,küreştik < güreştik, keşti < geçti** (EDİRNE: 42)

Burada, ağızlardaki “**k-**”li şekillerin Eski Türkçedeki aslı yapıların korunmuş hali olduğunu kaydetmesine rağmen örnekleri “**g- > k-**” başlığı altında veren çalışmaları da anmalıyız:

g- > k- : *Eski Türkçede kelime başında görülen tonsuz “k” ünsüzü bazı kelimelerde korunmuştur: **kibi, kömleg, kölge, köç** (ERZİNCAN: 89)*

³ A.B. Ercilasun, çalışmasında bu bölüme “*Sedasızlık*” başlığını koyarken bile, son derece önemli farklılığı tespit etmiştir. Daha önceki bölüme “*Sedalılaşıma*” dediği halde, bu bölümde “*Sedasızlaşma*” dememiş, “*sedasızlık*” demeyi tercih etmiştir.

g > k : Bu değişmelerin bir kısmı eski şekillerin korunmasıdır: *kimin* ‘gibi’, ... *kölgelih* (URFA: 47)

Halbuki, ağızlarda tespit edilen bu gibi kelimelerin de hiçbir şekilde, “*g- > k-*” değişmesi” şeklinde verilmemesi gerekir. Bunu da ya “*k- = k-*”, ya da “*Eski k-’lerin Korunması*” başlıkları altında incelemek daha doğru olacaktır. Konuyu bu şekilde verenler de olmuştur:

Eskicil Şekillerin Saklandığı Örnekler:

k- = k- : *key-*, *kölgesinde* (UŞAK: 69)

3. Belirli Kelimelerde Değişme Yönü Ters Verilenler:

Yukarıdaki başlıklar, sistemli bir şekilde yanlış başlık altında değerlendirilen değişmeler için idi. Bazen de, belirli kelimelerin kökenleri bilinmediğinden, dikkate alınmadığından veya muhtemelen araştırmacının hareket noktası yazı dili olduğundan değişimin yönünün ters gösterildiğine tanık oluyoruz:

ü > ö YANLIŞLIKLARI:

büyü- > böyü- (MALATYA: 63; URFA: 36) Burada gösterilen değişim yönü terstir. Ağızlarda tespit edilen “*böyü-*” şekli, yazı dilindeki “*büyü-*” şekilden gelişmiş bir yapı değildir. Aksine, yazı dilimizdeki “*büyü-*” şekli daha eski bir “*böyü-*” şekilden gelişmiş olmalıdır. Çünkü, kelime Eski Türkçede “*bedü-*” olarak kaydedilmiştir. “*d/ > y/*” değişimi bilinen bir gelişmedir. İlk hecedeki “*e*” ünlüsü kelimenin başındaki dudak ünsüzü “*b*” sesinden etkilenip dudaklılaşmış, yani yuvarlaklaşmıştır. “*e*” sesinin “dudaklılaşmış karşılığı” ise “*ö*” ünlüsüdür. O halde, “*bedü- > beyü-*” fiili, önce “*ö*”lü şekli (*böyü-*) almış olmalıdır. Daha sonra, bazı ağızlarda bu “*ö*”lü şekil yaşamasına devam ederken, bazı ağızlarda -yazı dilini oluşturan ağız da dahil olmak üzere- “*y*” ünsüzünün etkisi ile daralarak “*ü*” olmuştur. Bugün hem “*ö*”lü, hem de “*ü*”lü şekiller yan yana yaşamaktadır. Bunlardan daha eski şekli temsil eden ise “*böyü-*” yapısıdır. Yani, bu değişmeyi “*ü > ö*” olarak vermek yanlıştır. Bu örneklerin, “*ö*”nün korunması” olarak verilmesi uygun olacaktır.

yürü- > yörü- : (EDİRNE: 35; ZONGULDAK-BARTIN-KARABÜK: 33) Ağızlarda kaydedilen “*yörü-*” kelimesi için de benzer şeyler söz konusudur. Yazı dilimizde “*yürü-*” olan kelimenin aslı, Eski Türkçede “*o*” ünlüsü ile kaydedilmiştir (*yoru-/yori-*). Şimdiki zaman çekiminde bu fiilin “*geniş / kalın / yuvarlak*” ünlüyle kalıplaşmış olması (*-lyor < -a yorur*) bunun tanığıdır. Yani ilk hecedeki ünlü dar değil, geniş bir dudak ünlüsüdür. Eski Türkçede kalın olan bu ünlü, bünyesindeki “*y*” sesinden dolayı incelmış ve “*ö*” olmuştur. Daha sonra da, bu “*ö*” sesi, yine “*y*” ünsüzünün etkisi ile daralıp “*ü*”ye dönüşmüştür. Bugün ağızlarımızda hem “*yörü-*” hem de “*yürü-*” yan yana yaşamaktadır. Bu değişmeyi “*yürü- > yörü-*” şeklinde verilmekle yön yanlışı yapılmıştır. Çünkü ağızlarda bu fiilin “*yeri-*” varyantı da yaşamaktadır ve bu şekil de ünlü henüz geniş iken, daralmadan önce düzleştiği varyantı göstermektedir. Yayımlarda bunun da “*ü > e*” tarzında verilmesi (MALATYA: 61; URFA: 34) de yanlıştır. Bunlar da “*ü*”nün korunması” şeklinde verilebilir.

v > g YANLIŞLIKLARI:

üvey > *ügey* / *ögey* : (KEBAN-BASKİL-AĞIN: 54) Bu şekilde verilmesi yanlıştır, yönü terstir. Kelimenin aslı zaten “*ögey*”dir. Yani “g” sesi iledir. Yazı dilimizi oluşturan ağızda, bünyesindeki dudak ünlüsünün etkisiyle “dudaklılaşmış” ve “v” sesine dönüşmüştür. Ağızlarda eski şekli yaşatan “*ögey* / *ügey*” şeklini görüp, yazı dilini de esasmış gibi kabul ederek “v > g” değişmesi göstermek yanlıştır. Doğru olan, “g’nin korunması” şeklinde vermektir.

KISALTMALAR:

- ⇒ **ÇÜNGÜŞ-ÇERMİK:** S.Özçelik - E.Boz, (Diyarbakır İli) Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızı, TDK Yayınları, Ankara 2001
- ⇒ **DİYARBAKIR:** M. Erten, Diyarbakır Ağızı, TDK Yayınları, Ankara 1994
- ⇒ **EDİRNE:** E.Kalay, Edirne İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1998
- ⇒ **ERZİNCAN:** M. Sağır, Erzincan ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1995
- ⇒ **KARS:** A.B. Ercilasun, Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi), Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983
- ⇒ **KEBAN-BASKİL-AĞIN:** A. Buran, Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, TDK yayımları, Ankara 1997
- ⇒ **KÜTAYHA:** T. Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK. Yayınları, Ankara 1988
- ⇒ **MUĞLA:** A. Akar, Muğla Ağızları, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2004
- ⇒ **ORDU:** N. Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2001
- ⇒ **RİZE:** T.Günay, Rize İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2003
- ⇒ **URFA:** S. Özçelik, Urfa Merkez Ağızı, TDK Yayınları, Ankara 1997
- ⇒ **UŞAK:** G. Gülsevin, Uşak İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2003
- ⇒ **ZONGULDAK-BARTIN-KARABÜK:** M.E. Eren, Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1997